

בית פרת
מדרשה ישראלית

"אָז אָגמֶר בְּשִׁיר מְזֻמֹּר" מבט מעמיק בפיוט 'מְעוֹז צוֹר' וּשְׁמֵעוּיּוֹתָיו

ארז רוכמן
בוגר מחזור 'תכנית 'אלול' באלון

כמה בתים של 'מְעוֹז צוֹר' אתם יודעים לשיר בעל פה? אחד או שישה?

בישוב שבו גדלתי שרנו את הגרסה החילונית, ובהתאמה גם למדתי לזמר רק את הבית הראשון של 'מְעוֹז צוֹר'. בגיל מאוחר מאוד הכרתי את חמשת הבתים הבאים, וגם היום לא אוכל לזכור אותם כמו חבריי וחברותיי בוגרי המגזר הדתי. ובכל זאת, בתור תלמיד מחקר בהיסטוריה של עם ישראל שעולם הפיוט משך אותו מבחינה מחקרית בשנים האחרונות, היום אני יודע לומר משהו שנכון לרובנו, לא חשוב היכן גדלנו: אפילו אם אנחנו זוכרים את המילים, מרוב ההרגל האוטומטי לשיר ו/או להתפלל אותן, רובנו לא יורדים לעומק משמעויותיהם של פיוטים. אלה יצירות מרובדות ומורכבות, שנושאות בקרבן הזדמנות נפלאה ללמידה על המפגש בין היסטוריה, שירת קודש ומדרש. בשל מגבלות הפורמט הכתוב של הלימוד המובא לפניכם, נעשה זאת הפעם בקצרה עם 'מְעוֹז צוֹר'. ולפני כל זה, ואחרי כל מילות ההקדמה, הנה לכם שש שאלות 'בחן/י את עצמך' בטרם תחילת הלימוד, שאני מבטיח שיבוארו עד סופו. בין הפותרים נכונה יוגרל שק מטבעות שוקולד:

- ♦ האם תוכלו להסיק רק מתוך מילות הפיוט את שמו של הפייטן המחבר?
- ♦ למה יש הנוהגים לשיר אותו ב... פסח?
- ♦ מיהו גם 'בְּרוֹש' וגם 'יְמִינִי'?
- ♦ מי זה 'אֲדָמוֹן' ומהו 'צֶלְמוֹן' שאליו הוא צריך להידחות?
- ♦ מיהו 'צֶר הַמִּנְבֵּחַ' ומדוע הוא נובח?
- ♦ מדוע במשך שנים רבות נעלם הבית האחרון מסידורי התפילה, ומה היה שם במקומו?

לפני שנתחיל, שימו לכם מול העיניים את מילות המזמור, שלא נביא אותן כאן רק מקוצר היריעה, אבל הכרחי שיהיו לפניכם.

מרדכי היהודי, גרסת המאה השתיים עשרה

'מְעוֹז צוֹר' נחשב לפיוט היסטורי, במובן הזה שהוא עוקב אחר סדר כרונולוגי של אירועים שהתרחשו בתולדות עם ישראל. אך בניגוד לפיוטים רבים אחרים מסוג זה, ובפרט מאזור אשכנז (מערב גרמניה בימי הביניים), לא ניתן להבין בדיוק מתי הוא נכתב, או בדי מי. לשאלה השנייה יש בכל זאת פתרון חלקי, ואם לא ניחשתם עד עכשיו -

- ♦ חברו את כל האותיות שבהן מתחילים חמשת הבתים הראשונים. איזה שם יצא לכם?

מדובר בקישוט סגנוני ידוע המכונה 'אקרוסטיכון', שהיה מקובל מאוד בפיוטים בספרד ובאשכנז, ומשם נפוץ לאזורים נוספים. אז רגע, איך זה מסתדר עם הבית השישי? ובכן, גם היה מקובל להוסיף לאחר שם הפייטן את המילה 'חזק', והיא מסתרת במילים "חֲשׂוֹף פְּרוֹעַ קִדְשָׁךְ". ומיהו מרדכי? לא ברור. ישנם כמה פייטנים שחתמו כך את שמם בפיוטיהם. ובכלל, יש עניין ספציפי עם הבית החמקמק הזה, המהווה תוספת לא טריוויאלית לשם הפייטן, שנראה בהמשך.

מתי חובר המזמור? - בפשטות, אף אחד לא יודע מתי בדיוק, אבל חוקרי הפיוט הצליחו בשיטות פרשניות מתוחכמות להגיע לטווח זמן אפשרי מאוד מצומצם: המחצית השנייה של המאה השתיים עשרה. איך יודעים? כאן מתחיל הקסם!

מעגל הנקמה וארבעת המלכויות מחזון דניאל: קריאה תוכנית של מבנה הפיוט

- ♦ שמתם לב שהמזמור מתחיל דווקא במעין פסקת סיכום ("אָז אָגַמְרָה...")? לאיזה בית נוסף הוא דומה? מה הבקשה הזוהי הקיימת בשניהם?

יש קשר תוכני בין תחילת הפיוט ובין סופו: הפיוט בנוי במבנה מעגלי, ובו שני הבתים שפותחים וסוגרים מזכירים את אויב היהודים בזמן כתיבתו, ומבקשים נקמה אלוהית בו בשל מעשיו. הנה סקירה קצרה של ארבעת הבתים הפנימיים: (בית 2) מתאר את שעבוד מצרים (ירמיהו מ"ו כ': "עֲגֹלָה יִפֶּה פִּיָּה מִצְרַיִם", "חִיל פְּרָעָה" וגו'). לאחר יציאת מצרים, שלוש מלכויות נוספות ניסו להרוג/לשעבד אותנו, לא הצליחו, ובאו נאכל. את הנקמה אלוהים כבר יגיש קרה, באחרית הימים. ובכל זאת כדי לעקוב אחר הרצף: מדובר (בית 3) בגלות בבל ושיבת ציון; (בית 4) סיפור מגילת אסתר בצל מלכות פרס; (בית 5) סיפור חג החנוכה בצל האיום ממלכות יוון (הסלאוקים, ליתר דיוק). ומה לגבי הבית השישי? זה העניין הכי חשוב, בעיניי. וכאן הסיפור יסתבך בקרוב.

- ♦ רגע לפני זה - פתרון שתיים משאלות הבוחן מתחילת הלימוד:
- ♦ בעיקר בגלל הבית השני, יש הנוהגים לזמר את הפיוט דווקא בפסח! בעצם, חנוכה עצמו כמאורע היסטורי מוזכר בו רק פעם אחת, בדיוק כמו יציאת מצרים. שאר הדיבורים על "חֲנֻכַּת הַמִּזְבֵּחַ" מתייחסים לעתיד לבוא.
- ♦ 'בְּרוּשׁ וְיִמִּינִי' שניהם כינויים למרדכי היהודי (המקורי). הכינוי הראשון מהתלמוד הבבלי (מגילה י' ע"ב: "ברוש זה מרדכי, שנקרא ראש לכל הבשמים...") והשני מהמגילה עצמה, בה הוא מכונה "אִישׁ יִמִּינִי", דהיינו משבט בנימין (פרק ב', פסוק ה').

אז המסגרת הכללית של הפיוט היא חזון ארבע החיות מספר דניאל, המתאר שעבוד של ישראל בידי ארבע מלכויות. הצגנו כבר שלוש (מלבד מצרים, כאמור), ולפיכך רק הגיוני שנצטט כאן משירו של מאיר אריאל (זצ"ל), 'חיית הברזל', שבו הבהיר: "מקובל שהרביעית היא רומי; מקובל שרומי היא אדום". במסורת היהודית המאוחרת, לאחר חורבן בית שני בידי הרומאים, כל התייחסות נבואית קדומה ל'אדום' נקשרה בדיעבד לרומאים. אחת הסיבות היסודיות לכך היא הנבואה המייחסת אשמה על חורבן המקדש הראשון לאדומיים, שמקורה בספר איכה (פרק ד', פס' כ"א-כ"ב), ואותה גישה נזכרת גם בהמשך הפסוקים המפורסמים (תהלים קל"ז, ה'ז'): "אִם-אֶשְׁכַּחךָ יְרוּשָׁלַם תִּשְׁכַּח יְמִינִי. תִּדְבַּק-לְשׁוֹנִי לְחִפֵּי אֵם-לֹא אֶזְכְּרֶכֶּי: אֵם-לֹא אֶעֱלֶה אֶת-יְרוּשָׁלַם עַל רֹאשׁ שְׂמֹחֹתִי. זָכַר אֲדוֹנִי לִבְנֵי אֲדוֹם אֶת יוֹם יְרוּשָׁלַם: הַאֲמָרִים עָרוּ עָרוּ עַד הַיְסוּד בָּהּ."

סיפורים אלה על חלקו של 'אדום' בחורבן בית המקדש הראשון נקשרו בידי חז"ל גם ביחס לחורבן הבית השני. אך הפייטן שלנו לא רק התחשבן עם 'אדום' הקדמוני על מעשיו בעבר. רומא המחרבה אימצה בהמשך את הנצרות כדת האימפריה, וכך הורחב הכינוי 'אדום' גם ביחס לנצרות בכלל. והנה התשובה לשאלה נוספת: מי זה 'אֲדָמוֹן' המופיע במזמור? - אלו כל ממלכות הנצרות שתחת עולן חיו בני הקהילות שהאמינו שרומא היא המלכות הרביעית מחזון דניאל, ושהיא מעולם לא נעלמה מהעולם באופן מהותי. או כמו שכתב מאיר אריאל בשורה הבאה בשירו: "ממש כך או באופן סמלי יש די הרבה מרומי היום". הפייטן שלנו רצה לאחל להם 'שילכו לעזאזל', אבל בגלל שהיה חשוב לו לשמור על סטייל ופאסון, כתב במקום זאת: "דָּחָה אֲדָמוֹן בְּצַל צִלְמוֹן". 'צִלְמוֹן' מהו? - התשובה בגמרא במסכת ברכות (ט"ו ב):

"א"ר חמא ברבי חנינא: [...] "בפרש שדי מלכים בה תשלג בצלמון" (תהלים ס"ח, ט"ו) [...] אל תקרי בצלמון אלא בצלמות"

מאי נפקא מינה? - 'צלמון' = צלמות = גיהנום, ולשם הם נועדו להידחות. יש כאן בנוסף אולי גם משחק מילים בין 'צלם' ו'צלב', שנועד להציג את הנוצרים כעובדי צלמים ועבודה זרה. ימי כתיבת הפיוט היו ימי מסעות הצלב, שלוו בתקופת רדיפות קשה של הקהילות היהודיות. הפולמוס הנוצרי כלפי היהדות הלך והחריף ברקע האירועים, וכך למשל כתב ר' אפרים ב"ר יעקב מבונא, בן זמנו של מרדכי פייטנו, בכרוניקה המוכרת בשם 'ספר זכירה', המתארת את מסע הצלב השני (1146):

"כי רודולף בליעל ורדף לישראל במעל, כומר לעבודה זרה, קם על עם ה' להשמיד, להרוג ולאבד כהמן הרשע. ויצא מארץ צרפת וילך בכל ארץ אשכנז [...] הלוך ונובח, ויקרא לו נובח".

- ♦ התשובה לשאלה הלפני-אחרונה ברשימתנו היא לפיכך: 'צָר הַמְנַבְח' הוא אותו אויב שמפיץ את דברי הבלע שלו על היהודים, וגורם להם לסבל ואף להמרת דת. יש מי שהבחין גם בדמיון בין המילה 'נובח' ובין המילים הלטיניות Novum Testamentum, דהיינו 'הברית החדשה'.

המלכות הרביעית והבית השישי: בין הנקמה והצנזורה

מבחינה נרטיבית, 'מעוז צור וְשֹׁעֲתֵי' מגיע לשיאו הדרמטי בבית האחרון, וסביבו קיימת דרמה נוספת, ידועה פחות: במשך דורות הוא פשוט נמחק ונעלם, עד שהוחזר והתקבל מחדש כחלק אינטגרלי מהמזמור. התופעה הזאת אינה ייחודית רק לכאן, אלא אפיינה את הז'אנר כולו: פיוטים אשכנזיים מימי הביניים נחתמו לעתים קרובות בבקשות חריפות מאלוהים לנקמה בגויים, שהועלמו במהלך השנים ברבות מגרסאות הדפוס, ואף מחלק מכתבי היד. מי העלים אותן? שתי אפשרויות עיקריות עומדות לפנינו: או שרשויות הצנזורה הנוצריות לא אפשרו את הדפסתן, לאחר שהחלו להגביר את הפיקוח על הדפוס העברי (בסוף המאה השש עשרה), או שהיהודים עצמם החליטו להצניע אותן בשל "דרכי שלום". אך ללא הבית האחרון, המתאר את המלכות הרביעית, הפיוט אינו שלם. רבים הבחינו בכך, וכמה מגדולי ישראל הציעו לו סופים אלטרנטיביים. בספר 'קיצור שני לוחות הברית' (משנת 1648) הופיעו כמה מהן, לאחר שהובאה גם הגרסה המוכרת לנו. נסו לזהות את שמות הפייטנים, שמסתתרים גם כאן באקרוסטיכון:

2. יהי רצון מלפניך יחיד הוד והדר
גאל שארית צאניך מאדום ישמעאל וקדר
רחום בקודש נאדר רווח תשים לעדר
נחלתך הושיע אל נקמות הופיע בעמלק מדור דור

1. מעולם היית ישעי כבודי ומרים ראשי
שמע נא קול שְׁוֹעֵי מלכי אלהי קדושי
העבר חטאתי ופשעי גם בגלות השלישי
חֲזֵק ישראל ותכניע ישמעאל ומאדום תפדה נפשי

כפי שניתן לראות, הצורך הנפשי והרוחני החזק בבקשת הנקמה לא נעלם לחלוטין גם בשתי גרסאות אלה. הראשונה נכתבה בידי הרמ"א, ר' משה איסרליש, הפוסק האשכנזי החשוב (המקביל לר' יוסף קארו הספרדי, בעל 'שולחן ערוך'), והשנייה בידי ר' ירמיה שהיה אב בית דין בעיר וירצבורג. הראשון חתם בבית הזה 'מ'ש'ה חזק' והשני שילב את שמו במשפט הראשון ('י'ר'מ'י'ה).

לבסוף נעלה כאן את השאלות המתבקשות לאחר הקריאה המעמיקה יותר של הטקסט, שהתקדש והפך לקלאסיקה עד כדי כך, שלרוב איננו מבחינים במשמעות המילים לעומקן:

- ♦ האם גם היום כשאנחנו שרים את המזמור, אנחנו מרגישים בתוך 'גלות אדום'? האם אנחנו מעוניינים עדיין להיות שותפים לקריאת הנקמה בגויים? מהן המוטיבציות שלנו להמשיך ולקרוא את המזמור כפי שהוא? האם היה ראוי לשנות חלק כלשהו - להוריד או להוסיף?

מאהבת הקיצור נסיים בנקודה זו למחשבה, למרות שיש כאן עוד סודות ועומקים לחשוף. חג שמח!